

**ЛЕКСИЧНА СЕМАНТИКА: ОСОБЛИВОСТІ ІМПЛІЦИТНОЇ ТА
ЕКСПЛІЦИТНОЇ СЕМАНТИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ ДІЄСЛІВНИХ СЕМЕМ
/ НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ /**

Комплексний підхід до моделювання міжсемемних відношень на діахронічному зрізі спрямовано на з'ясування лексико-семантичної типології первинних дієслівних етимонів, набору мотиваційних ознак, покладених в основу номінативних розбіжностей омонімічних дієслів, відтак, встановлення спільної семантики, яка об'єднує комплекс як денотативно відмінних одиниць, так і тематично (сигніфікативно) подібних семем омонімічних дієслівних знаків, зокрема й некорелятивні словотвірні деривати, лексико-семантичні варіанти (далі – ЛСВ). Зазначена проблематика тісно переплітається зі специфікою і закономірностями типологічних змін у лексико-семантичній системі конкретної мови, а отже, виходить на проблему гомогенності чи гетерогенності її складових у контексті діапазону семантичних зрушень номінативних одиниць у близькоспоріднених мовах, які можна описувати за допомогою понять і категорій структурної лексичної семантики [6, с. 389].

Аналогічну думку висловив і О. М. Соколов, який вважав, що дієслівні категорії найбільш адекватно відображаються через акціональний, дієслівний план у вигляді семантем, під якими розуміється лексичне значення дієслова, що складається із сукупності семем. У плані моделювання семантема, на його думку, – це та домінанта, інтегральне значення, яке цементує комплекс семем [7, с. 34].

Уважаємо за потрібне підкреслити, що при з'ясуванні типу, характеру семантичних розбіжностей дієслівних міжмовних омонімів основну увагу зацентовано на генетичній та структурно-семантичній характеристиці гомогенних міжмовних омонімів. Це зумовлено недостатнім вивченням одного та багатозначних дієслів з позицій дієслівної семантичної варіативності, а також категорій каузативності, фазовості, аспектуальності, способів дієслівної дії, формальних, словотвірних та синонімічних рядів, створюваних їхніми ЛСВ,

їхньої належності до певних лексико-семантичних груп. В основу розмежування покладено як сигніфікативний компонент лексичного значення дієслів, розбіжності сигніфікативів, так і специфіку вияву інших структурних компонентів дієслівної семантики, зокрема і внутрішню форму.

Останній аспект виявляється найбільш суттєвим при з'ясуванні особливостей імпліцитної та експліцитної семантичної деривації дієслівних ЛСВ у плані лексико-семантичних змін дієслівної семантики, включаючи й появу омонімічних значень дієслів у російській та українській мовах.

До трактування гомогенної внутрішньомовної омонімії дослідники підходять по-різному. Так, С. Ульманн розглядає гомогенну, або семантичну, омонімію як наслідок розриву значень полісемантичного слова [5, с. 78], тобто вихідним тут є втрачений спільний мотив, який об'єднував усі значення слова в цілісну семантичну структуру. Наявність такого зв'язку є причиною виділення і етимологічних омонімів, що виникли у результаті семантичних розбіжностей різних дериваційних основ. Цей вид омонімії визнають В. П. Анікін, Д. Бутлер, Л. О. Новіков, І. С. Савченко та ін., об'єднуючи його в категорію гетерогенних омонімів. На думку окремих дослідників, омоніми цього типу можуть виникати й на тлі різних за походженням і хронологією одиниць унаслідок семантичної дивергенції, розбіжностей генетично спільних фактів словника [Анікин 1988: 9]. За С. П. Денисовою, гомогенна міжмовна омонімія виникає переважно внаслідок трьох причин: 1) відокремлення одного з основних значень багатозначного слова в одне слово; 2) звуження сфери вживання багатозначного слова, зокрема втрата внутрішньої форми; 3) віддзеркалення омонімії інших ЛСВ вихідних слів. Саме ці причини у комплексі і взаємопроникненні зумовлюють “процес утворення нового слова на основі транспозиції значення”, що є підставою для виникнення гомогенної (семантико-етимологічної) омонімії як “кінцевого результату сигніфікативного або денотативного метафоричного перенесення найменування” [4, с. 43].

На нашу думку, основним інструментом аналізу гомогенної, або семантико-етимологічної омонімії, виступає внутрішня форма слова, як імпліцитна, так і експліцитна, за допомогою якої з'ясовуються типи міжмовних

лексичних корелятивів – абсолютних та відносних – встановлюється можливість їхнього входження у парадигматичні, таксономічні, синтагматичні та епідигматичні зв'язки на рівні первинної, вторинної, а також і фазової номінацій, узагальнюються основні семантичні і формальні закономірності міжмовних утворень, що омонімізуються у випадку полісемантичної реалізації семем залежно від ступеня їх застарілості/актуальності, загальноживаності, кодифікованості / обмеженості, територіальної, соціальної, входження у різноманітні тематичні й номенклатурно-термінологічні блоки-субструктури та інші функціонально-стилістичні характеристики.

Гомогенна міжмовна омонімія дієслівних значень постає в результаті трансформації етимологічно спільного лексичного архетипу і виявляється у різній корелятивності, типології збігів / розбіжностей – від часткової видозміни первинного і вторинного значення, що виявляється на спільному історичному або сучасному тлі, до яскраво виражених семантичних розбіжностей діалексем праслов'янського походження. Останні зумовлені різними семантичними процесами, що лежать в основі структурування неідентичної семантики лексичних позначень. Ми вирізняємо абсолютні і відносні дієслівні міжмовні омонімії з огляду на їхнє походження. У пропонованій розвідці зупинимося тільки на абсолютних міжмовних дієслівних омонімічних знаках в українській та російській мовах.

До абсолютних гомогенних етимологічних омонімів належать власне дієслівні омоніми та дієслівні омонімічні дублетизми, які з формального погляду можуть мати як повний, так і частковий збіг плану вираження, а в плані семантики характеризуються досить широким діапазоном семантичних розбіжностей як у плані первинної, так і вторинної номінації.

Слушною з цього приводу є думка Ю. Д. Апресяна про те, що "різні типи регулярних семантичних відмінностей дієслів, включаючи й полісемію разом з омонімією, простежуються не на денотативному, а на сигніфікативному рівні" [2, с. 204]. При високому ступені ізоморфізму цих одиниць, відмінності сигніфікативної сфери позначуваних ними десигнатів спільності етимонів і почасти словотвірного значення, виділюваного на синхронічному зрізі, відтак і

типологічно спільній внутрішній формі, відмінності між ними простежуються на рівні імпліцитної деривації некорелятивних семем, типології способів дієслівної дії і афіксальних формантів, зумовлених різною диференціацією лексичного значення, різним виявом, лексичною категоризацією стану, процесу та інших каузативних характеристик, різного співвідношення між прямими і вторинними семемами як у кількісному, так і якісному аспекті (стилістична маркованість семем, їхні функціонально-стильові характеристики).

До таких омонімічних одиниць належать структурно похідні (дієслова з похідною основою) передусім омпари з нерозгалуженою семантичною структурою, моносемічні омпари, кожен член яких має по одному некорелятивному значенню, наприклад, рос. *втачать* "вшити" (*втачать рукава*) – укр. *вточити* "налити, влити тонкою цівкою води, націдити"; рос. *выгибать* "надавати чому-небудь гнutoї форми, згинати" – укр. *вигибати* "гинути, вмирати (про всіх або багатьох), рос. *нашкодить* "накапостити", напустувати, здійснити недобрий вчинок" – укр. *нашкодити* "принести шкоду" та ін. Неважко помітити й те, що у зіставляваних дієслівних семантичних структурах актуалізується спільна каузативна фізична дія, спрямована на певний об'єкт – вилучення, видалення, зміна певного стану (деформація). Ця дієслівна семантика реалізується за допомогою префіксів *ви-*, *за-* і може вважатися категоріальною: вона пронизує практично всі досліджувані типи омонімів. Зокрема, для дієслів на зразок *втачать* "вшити" (*втачать рукава*) – укр. *вточити* "налити трохи, націдити" характерна спільна каузативна ідея обробки (модель "обробляти певним способом" – спричинювати зміну стану (наповнення посуду водою) чи "змінювати вигляд одягу, додаючи, приєднуючи щось". Значення прямої або опосередкованої фізичної (рідше – словесної) дії приєднання чогось, додавання до чогось, втиснення в середину чогось збереглося у семантичній структурі цього дієслова в староукраїнській мові. У Словнику Є. Тимченка наводяться кілька значень для протиставлених за видом одиниць *втачати*, *вточити*, які не зовсім збігаються з хронологічно пізніми і сучасними: 1) "точачи, всувати, всунути, впустити, 2) "точучи вливати, влити", 3) "наводити, приточувати, цитувати, призадумувати" [8, с. 350].

Варто звернути увагу на невелику групу абсолютних гомогенних дієслівних міжмовних омонімів, що здебільшого виявляються подібними за внутрішньою формою, мають спільне словотвірне значення, хоча й співвідносяться з різними словотвірними типами, а в окремих випадках і способами дієслівної дії та способами деривації. Цей тип омонімії репрезентований спільнокореновими парами з різною семантичною структурою (по одному різному значенню від базового дієслівного деривата, названого твірною основою); здебільшого останні мотивуються словами, що належать до спільних семантичних груп, а про зміну значення сигналізує афікс. Так, дієслово в російській мові *заветреть* має значення "втратити свіжість, почати псуватися" і вживається у розмовній, невимушеній сфері спілкування. У цій семемі розвинувся додатковий запаховий компонент "підлягати процесу псування, видавати неприємний запах, смердіти". Його стилістично нейтральний відповідник в українській мові *завітрути* "починати віяти" містить у своїй семантичній структурі значення "початку дії", співвідноситься з "початковою" фазою дієслів. У цих дієсловах відсутнє значення цілеспрямованої дії, обидва значення неперехідні. З неоднаковою сигніфікативною сферою співвідносяться і дієслівні омоніми, що мають прямий об'єкт фізичної дії, а з формального погляду різняться акустично (акцентологічно): рос. *набурить* "просвердлити буром в якісь кількості" – з наголосом на суфіксі тематичної основи (укр. насвердлити) та укр. *набурити* "налити багато чого-небудь" – з накореновим акцентом. Показово, що у цих дієсловах на підставі спільної моделі "обробка, вилучення – каузація зміни стану" простежуються синонімічні зв'язки з розглянутою омпарою *вточить* – *втачати*. Причому, структурно, мотиваційно відмінні відповідники в одній окремо взятій мові (укр. вточити – набурити) мають частковий збіг значення. Семантика диференціюється за ознакою протиставлення, антонімії – "мала кількість", "трохи рідини" (для укр. вточити) і "велика кількість", "багато рідини" (для набурити). Водночас на внутрішньомовному рівні у російській мові збіг також не може вважатися повним, оскільки *набурить* містить у собі значення великої кількості, інтенсивності дії з метою досягнення певного

результату, на відміну від дієслова *втачать*, в якому помітний відтінок тривалості, пов'язаний з іншою поняттєвою сферою – ткацтвом. Мають спільну мотиваційну ознаку, хоча співвідносяться з різними твірними основами перехідні дієслова недоконаного виду відповідно рос. *навозить* "угноювати" – укр. *навозити* "привозити кого- або що-небудь у великій кількості". Ці омоніми співвідносяться з різними мотивуючими: рос. від *навоз* "гній" укр. від дієслова *навозити* зі значенням переміщення та великої кількості, повторюваності, інтенсивності дії (остання маркується за допомогою префікса на-). За спільним значенням взаємності, що розвинулось із семантичної групи дієслів, що позначають акт думання, зближуються між собою взаємнозворотні неперехідні дієслова, вихідна семантика яких зазнає трансформації, можливо, під впливом префіксів: рос. *обознаться* "помилитися, прийнявши когось або щось за інше" – укр. *обізнатися* "звикнути до чогось, освоїтися". Ці дієслова утворені від дієслова *обознать*. На основі цього прямого значення в українській мові розвивається ще й семантично похідне, метафоричне, що виникло у результаті функціональної подібності "вивчити досконало що-небудь". Члени того самого словотвірного гнізда відносяться до часткових гомогенних омонімів, оскільки одному прямому значенню російського дієслова *вызнять* "вивідати, взнати", що є просторічним, відповідає чотири різних, в основному стилістично нейтральних і перехідних значення в українській мові. Порівняймо *визнати* 1) "вважати дійсним, законним", 2) "зізнатися в чому-небудь", 3) "вважати когось або щось за кого-, що-небудь", нарешті, ще одне значення, на відміну від попередніх, вживається на позначення релігійних почуттів, віросповідання.

Спорадично представлені дієслівні омоніми *дубить* - *дубити*, що постали унаслідок імпліцитної деривації зіставлюваних у двох мовах ЛСВ. У семантичній структурі цих дієслів в одній мові значення є прямим, пов'язаним зі сферою матеріальної культури; воно має відповідники в інших мовах: болг. *дъбя* "дубити шкіру", в.-луж. *đubić* "дубити", польськ. *debić* "здирати кору з дерева", рос. *дубить* "обробляти шкіри тварин, вимочуючи їх у спеціальних хімічних розчинниках, а також у настої кори дуба, верби, ялини" [ЭССЯ, 5, с. 92], а в другій становить результат стертої метафори, подібності внутрішнього

стану (ставати подібним до дуба, втрачати рухомість, чутливість, застигати): *дубіти* 1) "втрачати чутливість, рухомість від холоду", 2) "застигати, цепеніти від страху, здивування, захоплення". За свідченням Б. Грінченка, дієслово *дубити* з накореневим наголосом має три значення, два з яких "вимочувати сукно у відварі вільхової кори", "виробляти шкіру" покривають значення російського відповідника (ці значення є діалектними, засвідчені в гуцульських та лемківських говірках), а третє – стилістично марковане – "дерти, здирати гроші" [1, с. 451] виявляється безеквівалентним. Не виключено, що воно постало внаслідок метафоризації, подібності за семантичною, фразеологічною моделлю "здирання кори дерева для подальшої обробки, дублення" – дерти три шкіри.

Інхоативний спосіб дії "ставати подібним до чогось", "ставати носієм ознаки, названої мотивуючим словом-прикметником, притаманний і омонімічним дієсловом, неперехідним, зі значенням зміни стану типу рос. *дурнеть* "ставати менш красивим, втрачати привабливість" (укр. *поганіти, мишавіти*) – укр. *дурніти* "ставати дурним". У цьому разі міжмовна омонімія зумовлена міжчастиномовною і внутрішньомовною омонімією у їхньому поєднанні. Певним свідченням тому є той факт, що семантична і словотвірна структура цих дієслів лише частково співвідноситься, збігається з відповідними прикметниками рос. *дурной* і укр. *дурний*. Лише неосновне (переносне значення) цих прикметників *дурной* "негарний, поганий, бридкий" та укр. *дурний* "розумово обмежений, тупий" реалізувалось в дієсловах, утворених від цих прикметників. Причому в українській мові останнє є загальноновживаним, хоча й стилістично зниженим, з помітним відтінком розмовності, а в російській воно взагалі є периферійним, просторічним, діалектним.

Отже, аналіз семантико-етимологічних омонімів як вияв гомогенності лексичного складу зіставляваних мов спирається, з одного боку, на сигніфікативне поле дієслівної семантики, тобто специфіку об'єктивації референтів, типологію засобів словотвірної номінації, внутрішньої форми, а з другого боку – зорієнтовується на з'ясування кореляції останньої з власне дієслівними категоріями – каузативністю, способами дієслівної дії,

перехідністю/неперехідністю, аспектуальністю, зворотністю тощо. При цьому простежується специфіка вияву категорійних та диференційних сем, типологія семного набору некорелятивних ЛСВ дієслів, яка поєднує або диференціює омонімічні пари в плані їхньої належності до певних лексико-семантичних груп. Таким семантичним інваріантом для розглянутих абсолютних омонімічних дієслівних корелятив є ЛСГ з каузативним значенням активної фізичної дії, деструкції, поділу, зміни фізичного стану. Рідше трапляються одиниці із значенням "доведення, набуття певного фізичного (рідше – психічного) стану". Переважна більшість таких дієслів імпліцитно передбачає прямий об'єкт дії, на який остання переноситься повністю або частково.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аникин А. Е. Опыт семантического анализа праславянской омонимии на индоевропейском фоне. – Новосибирск, 1988. – 125 с.
2. Апресян Ю. Д. Избранные труды. – Т. 2. – Интегральное описание языка и системная лексикография. – М., 1995. – 767 с.
3. Грінченко Б. Д. Словарь української мови. – К., 1907–1909. – Т.1. – 4.
4. Денисова С.П. Типологія категорій лексичної семантики. – К., 1996. – 294 с.
5. Кочерган М. П. Слово і контекст. – Львів, 1980. – 183 с.
6. Кочерган М. П. Словарь русско-украинских межъязыковых омонимов: Словник російсько-українських міжмовних омонімів. – К., 1997. – 400 с.
7. Соколов О. М. Основы имплицитной морфологии русского языка. – М., 1997. – 203 с.
8. Тимченко Є. Історичний словник українського языка. – Харків-Київ, 1930-1932. – Т.1. – Вип.1, 2.
9. ЭССЯ: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. – М., 1971.– Вып. 1–14.